

Esperanto, hilelismus a homaranismus

Tři projekty L. L. Zamenhofa

Petr Chrdle

Letos uplynulo sto let od úmrtí Ludvíka Lazara Zamenhofa. Jeho význam ocenilo i UNESCO zařazením mezi významná výročí: už v roce 1959 při příležitosti sta let od jeho narození, letos při příležitosti sta let od úmrtí. Pokud dnes někdo jeho jméno zná, zná Zamenhofa jako autora mezinárodního jazyka esperanto, ale téměř zapomenuty jsou jeho dva další projekty, hilelismus a homaranismus.

MLÁDÍ

Ludvík Lazar Zamenhof se narodil 15. prosince 1859 v Bělostoku (Białystok). Dnes polské město tehdy patřilo carskému Rusku stejně jako Varšava, kde prožil většinu svého života. V Bělostoku v té době žila směsice národností a náboženských vyznání. Nejméně bylo Rusů – pravoslavných, kteří však měli největší moc. Dále Němci – luteráni, Poláci – katolíci, v menším množství Litevci a Bělorusové. Nejpočetnější skupinu však tvořili Židé, jichž bylo skoro sedmdesát procent z celkem asi šedesáti tisíc obyvatel. Ti se vesměs tísnili v obrovském ghettu a byli spíše jen trpěni. A v tomto prostředí vyrůstal i malý Ludvík.

Syn učitele němčiny a knihovníka měl od dětství talent na jazyky. V rodině se mluvilo jidiš¹ a rusky. Kromě toho se postupně naučil i hebrejsky, latinsky, řecky, francouzsky a anglicky, pasivně také italsky a litevsky.

I když sám Ludvík neměl komunikační problémy, cítil, že hlavním důvodem, proč se jednotlivé národnostní komunity nenávidí, je to, že si nemohou rozumět, a tedy se ani pochopit. Umínil si, že až bude dospělý, vymyslí společný pomocný jazyk, aby si všichni lidé mohli navzájem porozumět. Později poznal, že nejen jazyková bariéra, ale i různost náboženského vyznání staví skupiny lidí proti sobě.

1 Jidiš, plným názvem jidiš dajtš (židovská němčina), kterým Židé mluvili i na území dnešního Polska, Litvy a Ruska. Ještě dnes jím mluví asi čtyři miliony Židů, nejvíce v USA. Obsahuje mnoho termínů z hebrejštiny i přejatých z jiných jazyků. Jazyk němčině blízký, avšak s němčinou vzájemně nesrozumitelný.

Ludvík Lazar Zamenhof (15. prosince 1859, Bělostok – 14. dubna 1917, Varšava). (Všechny fotografie pocházejí z archivu autora.)

V roce 1873, když Ludvík dokončil základní školu, se rodina přestěhovala do Varšavy, kde pokračoval ve studiu na gymnáziu a začal pracovat na svém projektu mezinárodního jazyka. Ten nazval Lingve Uniwersale a nadchnul pro něj několik spolužáků, kteří jazyk začali rozšiřovat. Protože však byli nepochopeni až vysmíváni, všichni snahy vzdali a Ludvík zůstal sám.

Po maturitě odjel mladý Zamenhof do Moskvy studovat medicínu, ale předtím vyhověl přání otce a všechny písemnosti k svému novému jazyku mu dal do úschovy, aby ho práce na jazyku během studia nerozptylovala.

Protože byl Zamenhof nadaný i jinak než na jazyky, stihl si vedle studia lékařství nejen přivydělávat kondicemi, ale začal se seriózně zabývat židovskou otázkou. Dokonce sestavil gramatiku jidiš a stal se z něj zapálený sionista.² Hojně publikoval články v židovských časopisech, vždy se však podepisoval pseudonymy.

V roce 1881 byl spáchán atentát na cara Alexandra II. Přestože pachatelem byl „polský Bělorus“ Ignatij Grinevickij, člen teroristické organizace Narodna ja volja (Vůle lidu), za původce bylo označeno židovské spiknutí a následovaly hrozný pogromy na Židy. Přestože se život v Moskvě Zamenhofovi líbil, poslechl svého otce a vrátil se dostudovat lékařství do klidnější Varšavy. Tam zjistil, že otec ze strachu o duševní zdraví Ludvíka všechny jeho spisy související s Lingwe Uniwersale spálil. To ho hluboce ranilo, ale nezlomilo a hned začal pracovat znovu. Tentokrát však zcela tajně.

ESPERANTO

Když v roce 1885 L. L. Zamenhof dokončil studia medicíny, měl už hotový i svůj nový projekt jazyka, avšak marně sháněl nakladatele. Na vydání vlastním nákladem neměl peníze. V roce 1886 se zasnoubil s dcerou zámožného obchodníka Klárou Silbernikovou, jejíž otec měl pro mladého idealistu pochopení a na vydání knihy mu poskytl finance.

První učebnice jazyka, psaná rusky, vyšla 26. července 1887 a 9. srpna téhož roku se snoubenci vzali. Jazyku nedal Zamenhof žádné jméno, publikaci prostě nazval *Mezinárodní jazyk* a podepsal se Dr. Esperanto (v esperantu „doufající“). Teprve později se jeho pseudonym začal používat jako název jazyka. Brzy vyšly i další jazykové verze učebnice (v češtině vyšla v roce 1890 vlastním nákladem překladatele F. V. Lorence)³ a jazyk se začal šířit. Nejprve mezi rus-

² Sionistické hnutí mělo za cíl vytvoření židovského státu.

³ F. V. Lorenc (1872–1957), spisovatel, překladatel, lingvista, polyglot, pedagog, léčitel, pro spiritisty médium. Ve dvaceti letech emigroval do Brazílie, kde se proslavil jako Fracisco Valdomiro Lorenz. O jeho dobrodružném životě a díle viz Vlastimil Novobilský, *František Vladimír Lorenc. Svědectví o díle neobyčejného člověka*. Dobřichovice: KAVA-PECH 2017, 151 s.

První učebnice esperanta, 1887.

kými židy, pak po Evropě a dále. Vznikaly první kluby esperantistů (první na území Rakouska-Uherska vznikl v Brně v roce 1901), začala vycházet periodika a knihy, zpočátku překlady Zamenhova, pak i dalších esperantistů, ale také už i originální esperantská tvorba.

Na počátku 20. století mezinárodní komunikace v esperantu probíhala pouze korespondenčně a esperantisté včetně Zamenhova se obávali, jestli si budou také rozumět rodilí mluvčí různých jazyků. První mezinárodní setkání – francouzských a anglických esperantistů – se uskutečnilo v létě 1904 a účastníci v nadšení, že si rozuměli, se hned rozhodli uspořádat světový kongres esperantistů, který se konal ve francouzském Boulogne-sur-Mer v roce 1905. Zúčastnilo se ho 688 účastníků z dvaceti zemí včetně L. L. Zamenhova s manželkou. Sjezd přijal několik dokumentů, z nichž nejzávažnější byl Zamenhofem napsaný *Fundamento de Esperanto* (Základy esperanta). Jednalo se o stanovení jakéhosi nedotknutelného základu, který měl být respektován v dalším vývoji jazyka, což se ostatně děje dodnes. Esperantisté se také do-

Fotografie mladého L. L. Zamenhofa v expozici v Bělostoku.

hodli, že světový kongres esperanta se bude pořádat každoročně. Také tato dohoda platí dosud, s výjimkou období první a druhé světové války, kdy to nebylo prakticky možné. V Praze se konaly kongresy v roce 1921 (2561 účastníků) a 1996 (2972 účastníků).

Na 10. kongres v roce 1914, který se měl konat v Paříži, se přihlásilo 3739 esperantistů, avšak kvůli vypuknutí války musel být zrušen. Manželé Zamenhofovi, kteří se zúčastnili i všech předchozích kongresů, již byli na cestě do Paříže a válka je zastihla v Německu. Protože hranice s nepřátelským Ruskem byly hned neprodyšně uzavřeny, stejně jako do Francie, vraceli se složitě přes Skandinávii a Sankt Petěrburg. Domů do Varšavy dorazili bez zavazadel a Zamenhof navíc těžce nemocný. Přestože byl otrěsen, hned se pustil do další práce. V roce 1915 dokončil překlad Starého zákona⁴ do esperanta a začal s překladem Andersenových pohádek.

HILELISMUS

Již jsem uvedl, že na studiích v Moskvě se Zamenhof začal vážně zabývat židovskou otázkou. V tom pokračoval i po svém návratu do Varšavy, kde se hned zapojil do sionistického

hnutí Chibat Cion (Láska k Sionu), později přejmenovaného na Chovovej Cion (Milovníci Sionu).

Ještě v roce 1882 založil a vedl studentskou sionistickou společnost Šeerit Israel (Zbytek Izraele), spravoval židovskou knihovnu a organizoval setkání mladých sionistů.

V srpnu 1883 inicioval sjednocení Šeerit Israel a Chovovej Cion a stal se předsedou nové organizace. Od roku 1884 však aktivní sionistická činnost Zamenhofa ochabovala, protože byl přesvědčen, že nemá budoucnost, a začal pracovat na vlastním projektu řešení židovské otázky, hilelismu.

Na tomto projektu pracoval tajně sedmnáct let do roku 1901, kdy ho ještě nepublikoval, ale jen rozeslal „nevelkému počtu inteligentních židů“ pod pseudonymem Homo sum (latinsky jsem člověk) jako *Výzvu k židovské inteligenci*. Název hilelismus odvodil od jména babylonského rabína Hilela,⁵ současníka Ježíše. Na dvaceti sedmi stranách představil svůj projekt, který obsahuje především následující principy:

- Uznávání existence nejvyšší síly – Boha.
- Bůh vložil zákony do srdcí lidí ve formě svědomí, a to je proto nutné poslouchat.

4 První část bible, která obsahuje židovský soubor posvátných knih. Tato část spisů je společná vyznavačům jak židovského, tak i křesťanského náboženství, ale i islámu a bahá'í (tzv. abrahamovských náboženství).

5 Někdy psán také Hillel nebo Hillél. Založil význačnou farizejskou školu v opozici ke škole Šamajově, oproti které byla umírněnější. Hilel je označován také přídomek Starší.

Světový kongres esperantistů ve francouzském Boulogne-sur-Mer v roce 1905.

- Je potřeba aplikovat učení Hilela: „Podstata všech náboženských zákonů je: Přistupuj k lidem tak, jak chceš, aby jiní přistupovali k tobě. Vše ostatní jsou jenom lidské komentáře.“⁶

Navrhoval vytvoření náboženské hilelistické frakce uvnitř židovského náboženství, avšak osvobozeného od všech příměsí, které se staly anachronismem.

Předpokládal budování chrámů hilelistů v místech, kde už budou silné komunity. Ty mají vždy zůstat místy filozofie a svobodné diskuse; a jelikož židé nemají svůj jednotný jazyk, pro komunikaci, vzdělávání, navrhl esperanto včetně toho, aby bylo využíváno i jako liturgický jazyk. Protože nechtěl, aby jeho projekt hilelismu byl spojován s esperantem, aby to neškodilo rozvoji esperantského hnutí, zůstal v anonymitě.

Projekt u soukmenovců Zamenhofa vůbec nenašel pochopení, proto uznal jeho nereálnost. Avšak myšlenka hilelistických principů jej neopustila. Naopak, začal přemýšlet o jejím rozšíření ve formě nového náboženství, které nebude mít za cíl odstranit jiná náboženství,

stejně jako esperanto nemá za cíl odstranit jazyky národní, ale bude společným etickým základem pro všechna existující náboženství.

HOMARANISMUS

Projektem společného základu náboženství se zabýval již od roku 1902, avšak brožurku *Homaranismus* (Všelidství) vydal (dvojazyčně, rusky a v esperantu, zase anonymně) až v roce 1906. V ní vysvětluje, že homaranismus si klade za cíl nastolení čistého humanismu (doslova: pura homeco, čisté lidství) na základě absolutní spravedlnosti a rovnosti. Také uvádí, že myšlenka vznikla na základě předchozího hilelismu, avšak zatímco hilelismus se týkal jen jedné lidské skupiny, homaranismus je určen pro všechny národy a všechna náboženství. Pokud jde o základní teze homaranismu, jsou téměř shodné se základními tezemi hilelismu.

Brožurku *Homaranismus* rozeslal svým esperantským přátelům, ale sklídl opět hlavně ostré kritiky. Ačkoliv plánoval přednést projekt homaranismu na 2. světovém kongresu v Ženevě, kvůli nepochopení esperantistů, kterým brožuru rozeslal, od toho ustoupil.

⁶ Babylonský talmud, traktát Šabat, 31a.

Světový kongres esperantistů ve francouzském Boulogne-sur-Mer v roce 1905.

Svému nejbližšímu příteli Javalovi⁷ v dochovaném dopise vysvětluje: „Homaranismus není nové náboženství, je jen neutrálním mostem, na kterém, bez odvržení svých tradičních náboženských systémů, se mohou scházet lidé různých etnik [vyhýbá se vždy slovu národ]. Chrám homaranistů není prostorem nové víry, ale neutrálním místem setkávání, na němž postupně vzniká neutrální morálka, neutrální etika.“

Na projektu dále pracoval a v roce 1914, už podepsán vlastním jménem, rozesílá novou verzi a plánuje uspořádat kongres homaranismu společně s esperantským kongresem v Paříži 1914. Organizátoři však setkání homaranistů v rámci kongresu nepovolili ani jako soukromou akci.

Zamenhof rozeslal také Deklaraci homaranismu, která začíná:

„1. Jsem člověk a celé lidstvo považuji za jednu rodinu; rozdělení lidstva na různá navzájem nepřátelská etnika a náboženská společenství považuji za jedno z největších neštěstí, které

dříve či později musí zaniknout a tento zánik musím podle svých možností urychlovat.

2. Vidím v každém člověku jen člověka a posuzuji každého člověka jen podle jeho osobních vlastností a činů. Veškeré urážky a útisky lidí proto, že náleží k jinému etniku, mluví jiným jazykem, vyznávají jiné náboženství nebo patří k jiné sociální skupině, považuji za barbarství.“

[...]

Poslední, desátý a nejobsáhlejší bod začíná:

„10. Při vědomí toho, že náboženství musí být jen věcí upřímné víry [...] nazývám svým náboženstvím jen to náboženství nebo podobný systém, v které skutečně věřím. Ale ať je mé náboženství jakékoliv, vyznávám ho podle neutrálně lidských principů homaranistických, které sestávají z:“

A následují principy už známé z hilelismu.

Rozhodnutí organizátorů 10. kongresu esperantistů nepovolit sjezd homaranistů Zamenhof respektoval a plánoval svolat dobře připravený kongres homaranistů samostatně příští rok v neutrálním Švýcarsku, v návaznosti na plánovaný světový kongres esperanta v Curychu. Vypuknutí války však zmařilo nejen 11. kongres esperantistů, ale s tím i první kongres homaranistů, takže homaranisté, roztroušeni po světě, se nikdy osobně nesetkali.

⁷ Emile Javal (1839–1907), pařížský židovský inženýr a oční lékař, vynálezce mnoha pomůcek pro nevidomé a slabozraké, poslanec (do historie vstoupil prosazením zákona dnes nazývaného „Javalův“, že rodiny se sedmi a více dětmi jsou osvobozeny od všech daní) a esperantista, u kterého Zamenhofovi bydleli, kdykoliv navštívili Paříž. Sám slabozraký, ke konci života oslepl.

L. L. Zamenhof
s manželkou na světovém
kongresu esperantistů
v Antverpách v roce 1911.

ZAMENHOFŮV ODKAZ

Zamenhof se konce války nedožil. Zemřel uprostřed válečné vravy 14. dubna 1917 nešťastný a nepochopený. Celý život pracoval na projektech, které měly usnadnit lidstvu cestu k trvalému míru odstraněním hlavních zdrojů etnické a náboženské nenávisti, které viděl v jazykovém

neporozumění a různosti náboženských dogmat, ačkoliv základy všech náboženství jsou pokud ne stejné, tedy alespoň velmi podobné. A válka mu nakonec sebrala vše, o co usiloval.

Avšak ani to, ani vážné nemoci nezlomily jeho úsilí o zlepšení dané situace a pracovitost. Po návratu do Varšavy z neuskutečného kon-

Österreichische
Nationalbibliothek
ANNO
Österreichische
Zeitschriften und Zeitungsverlage
ANNO-Volltexte - nutzen Sie auch unsere Volltextsuche!

THE BRITISH ESPERANTIST 51

Post la Granda Milito.
ALVKO AL LA DIPLOMATOJ.
De D-ro L. L. ZAMENHOF.
(Aliaĵ gantoj homojn repressi.)

Terura milito ekkapitis nun preskaŭ la tutan Eŭropon. Kiam finiĝos la grandamasa reciproka brucado, kin tiel forte malbonoras la civilitan mondon, kunvenos la diplomatoj kaj penos reordigi la rilatojn inter la popoloj. Al vi, al tiuj estontaj reordigantoj, mi nun min turnas.

Kiam vi kunvenos post la plej ekstermanta milito, kiam iam komis la historio, vi havos antaŭ vi eksterordinare grandan kaj gravan taskon. De vi dependos, ĉu la mondo havu de nun fortikan pacon pot tre longa tempo kaj eble por ĉiam, aŭ ĉu ni havu nur kelktempan silenton, kiam baldaŭ denove interrompos diversaj eksplodoj de intergentaj bataloj aŭ eĉ novaj militoj. Pripensu do frutempe kaj tre zorgo vian taskon, ĉar nun, kiam por via laboro estas oferitaj multaj centiloj da homaj vivoj kaj miloj, da tre malfacile akiritaj homaj bonstatoj, vi havos sur vi tre grandan moralan respondecon. Zorgu do, ke via laboro ne estu senĉala kaj senfrukta kaj ke post la fino de viaj laboroj la homaro povu diri: ni ne vane alportis la grandegajn kaj terurajn oferojn.

Ĉu vi komencos simple refaradi kaj likvidi la karton de Eŭropo? Ĉu vi simple decidis, ke la terpeco A devas aparteni al la gento X kaj la terpeco B al la gento Y? Estas vero, ke tian laboron vi devos fari; sed ĝi devas esti nur negrava *parto* de viaj laboroj; gardu

After the Great War.
AN APPEAL TO DIPLOMATISTS.
Translation by A.E.W.
(Other papers please copy.)

A terrible war has now involved almost all Europe. When the end is reached of the wholesale mutual slaughter which is so great a disgrace to the civilised world, the diplomatists will assemble and will endeavour to re-establish relations between the peoples. To you, on whom this task will fall, I now make my appeal.

When you meet together after the most sanguinary war in the records of history, you will have before you an exceptionally great and important task. It will depend on you whether the world is to have henceforth a settled peace for a very long time, and perhaps for ever, or whether we are to have only a temporary truce, soon to be broken again by various explosions of interracial strife, or even fresh wars. Examine, then, your task betimes, and with serious attention, for now that there have been sacrificed for your labour many hundreds of thousands of human lives and the hard-earned livelihoods of millions, an enormous moral responsibility will rest upon you. See to it, then, that your labour be not aimless and fruitless; see to it that after the end of your labours mankind may be able to say: "Not in vain have we made these immense and terrific sacrifices."

Will you begin simply to remake and patch up the map of Europe? Will you simply decide that the territory A must belong to the nation X and territory B to the nation Y? True, such work you will have to do, but it must be only an insignificant *portion* of your

Otevřený dopis
světovým
diplomatům
publikovaný
roku 1915.

Zamenhof ve svém bytě v ulici Dzika ve Varšavě, kam se přestěhoval v roce 1897.

gresu esperantistů v Paříži pokračoval v překladech klasických děl do esperanta, vylepšoval svůj projekt homaranismu, jehož novou verzi představil v roce 1917, a již v roce 1914 napsal otevřený dopis diplomatům světa (publikovaný v roce 1915), ve kterém vysvětluje své stanovisko, jak je třeba postupovat po skončení současné války, aby se taková katastrofa nemohla už nikdy opakovat. Mimo jiné navrhol vytvoření Spojených států evropských a Evropského soudního dvora.

Ve svém provolání používá většinu myšlenek ze svého projektu homaranismu, avšak okleštěných o ty, o nichž předpokládal, že jejich čas ještě nenastal. Například vůbec nezmiňuje potřebu využití mezinárodního neutrálního jazyka. V provolání mimo jiné píše:

„Strašná válka zachvátila nyní skoro celou Evropu. Až skončí to masové vzájemné vraždění, [...] sejdou se diplomaté a budou se snažit znovu uspořádat vztahy mezi národy. [...]

Zamenhofova ulice v Jeruzalémě, Izrael.

Začnete znovu přeměňovat mapu Evropy fli-kováním? Jednoduše rozhodnete, že kus Země A musí patřit etniku X a kus Země B etniku Y? Je pravda, že toto musíte udělat, ale to je jen nedůležitá část vašich úkolů; dejte si pozor, aby se přerozdělování mapy nestalo hlavním bodem vašich prací, protože v tom případě by vaše práce neměla cenu a hrozná lidské oběti, které lidstvo vytrpělo, by byly marné [...], protože jakákoliv zdánlivá spravedlnost ve vztahu k jednomu etniku bude současně nespravedlnost k jinému. [...]

Jediné skutečně účinné rozhodnutí, které můžete učinit, je prohlášení, že [...] každá země morálně a materiálně plně a rovnoprávně náleží všem jejím synům. [...]

Nejlepší by bylo, jestli bychom místo velkých a malých evropských států měli proporčně a geograficky vytvořené ‚Spojené státy evropské‘, ale pokud na to ještě je příliš brzy, je potřeba alespoň výše uvedeným způsobem odstranit nekonečné boje, které způsobuje identita státu s jedním etnikem.⁸

Svoji výzvu diplomatům Zamenhof končí:

„Páni diplomaté! Po strašné vyhlazovací válce, která postavila lidstvo níže než nejdivo-

8 Zmiňuje zde vynechané dlouhé pojednání o tom, proč by se země neměly nazývat podle etnika (ani převažujícího), jako Rusko, Německo, Francie, ale měly by mít názvy ve vztahu k etnikům v nich žijících neutrální, jako jsou například Švýcarsko, Rakousko, Nizozemí.

**Zamenhofův
hrob ve Varšavě.**

čejší zvěř, očekává Evropa od vás mír. Čeká ne nějaké mírové období, ale mír stálý, který jediný je vhodný pro civilizovanou lidskou rasu. Ale pamatujte, pamatujte, pamatujte, že jediný prostředek pro dosažení toho cíle je: odstranit jednu provždy hlavní příčinu války, totiž barbarský pozůstatek pradávnej předcivilizační společnosti, to je vládnutí jedněch etnik nad jinými.“

Projekty Zamenhofa se neuskutečnily, avšak jeho myšlenky s ním našťastí nezemřely.

Esperanto se rozšířilo a je používáno na celém světě, i když ne v měřítku, jaké si jeho autor představoval. Interlingvistika a esperantologie jsou vyučovány na univerzitách (bohužel ne v České republice). A jeho odkaz humanisty – homaranisty se také pomalu realizuje ve formě náboženské ekumeny v nejšířším slova smyslu.

Nejbližší k učení Zamenhofa, hledání společného etického základu všech náboženství a podpore esperanta, mají ze současných náboženských společenství především japonské Oomoto, vzešlé z původního japonského náboženství šintó, jehož organizace EPA (Svaz pro popularizaci esperanta) dokonce podporuje Světový esperantský svaz, korejské náboženské společenství vonbulismus (won buddhismus, nový buddhismus), bahajismus s centrem v izraelské Haiře (zejména Bahaistická esperantská

liga založená v roce 1966) a Legie dobré vůle kolem Chrámu dobré vůle v brazilské Brazílii. Žádná z těchto organizací nikdy nechybí na každoročních světových esperantských kongresech.

Nakonec bych rád zmínil tragický osud Zamenhofových potomků. Ani jedno ze tří dětí plyně hovořících esperantem nepřežilo holocaust: Nejstarší Adam, oční lékař a pokračovatel v otcově klinice, byl zastřelen. Dcery Sofia a Lidija (překladatelka do esperanta, např. Quo vadis, nadšená propagátorka homaranismu a bahajismu, která mimo jiné importovala bahajismus do Polska) nepřežily koncentrační tábor v Treblince. Jediný přeživší Zamenhofův potomek je Adamův syn Louis-Christophe Zaleski-Zamenhof, který se zachránil změnou své identity. Jeho zajímavý život popisuje Roman Dobrzyński v knize *Zamenhofova ulice* (viz bibliografie).

BIBLIOGRAFIE

Z díla L. L. Zamenhofa:

Mejdunarodnyj jazyk. Predislovije i polnij učebnik (Mezinárodní jazyk. Předmluva a kompletní učebnice). Varšava, 1887. (Mezi esperantisty známé jako *Unua libro* – První kniha.)

Fundamento de Esperanto. Gramatiko, ekzercaro, universala vortaro (Základy esperanta. Gramatika,

cvičebnice, slovník; francouzsky, anglicky, německy, ruský, polsky). Pisa: Edistudio 2007 (11. vyd.), 355 s.

Du famaj leteroj. Letero al Nikolaj Borovko kaj letero al Alfred Michaux (Dva známé dopisy. Dopis Nikolaji Borovkovi a Dopis Alfredu Michauxovi). Courgenard: La Blanchetière 2013, 53 s.

Originala verkaro (ed. J. Dietterle). Lipsko: Ferdinand Hirt & Sohn 1929, 604 s.

Plena Verkaro de Zamenhof (Veškerá díla Zamenhova), ed. Itô Kanzi (Ludovikito), 59 svazků. Tokio: Libroteko 1973–2004, 9696 s. + dodatek 284 s.

Mi estas homo. Originalaj verkoj de d-ro L. L. Zamenhof (Jsem člověk. Původní díla dr. L. L. Zamenhova), ed. Korženkova, Sezonoj. Kaliningrad, 2006, 287 s.

Z děl o Zamenhofovi:

Centassi, René – Masson, Henry, *Člověk proti Babylonu*, přeložila a vydala Jindřiška Drahotová, Mladá Boleslav, 2008, 188 s.

Dobrzyński, Roman, *Zamenhofova ulice*, Dobřichovice: KAVA-PECH 2005, 257 s.

Dvořáková, Pavla (ed.), *Neniu estonto sen inter-religia paco. Kolekto de spiritalaj tekstoj diverstradiciaj* (Není budoucnost bez mezináboženského míru. Sbírnka duchovních textů různých tradic). Vydáno pro První mezináboženský seminář esperantistů – ASISTI – Asocio de Studado Internacia pri Spiritaj kaj Teologiaj Instruoj (Svaz pro mezinárodní studium duchovních a teologických nauk), Tábor, 1994, 41 s.

Ghai, O. P. (komp.), *Unity in diversity. A guide to the understanding of the fundamental unity underlying the great living religions of the world*, New Delhi: Sterling Publishers, 1986.

Karhan, Jaroslav, *Ekde Komenio al Zamenhof kaj Obama* (Od Komenského k Zamenhofovi a Obamovi). In: Nilsson, Bertil (ed.), *Homarane*. Sborník ze symposia konaného v srpnu 2009, LF-koop, La Chaux-de-Fonds, s. 181–184.

Karhan, Jaroslav, *Cesta k harmonii. J. A. Komenský – L. L. Zamenhof*. Dobřichovice: KAVA-PECH 2017, 91 s.

Korženkova, Alexander, *Historio de Esperanto* (Dějiny Esperanta). Kaliningrad: Sezonoj 2005, 127 s.

Korženkova, Alexander, *Homarano: La vivo, verkoj kaj ideoj de d-ro L. L. Zamenhof* (Homaranista, Život, díla a ideje doktora L. L. Zamenhova). Kaliningrad: Sezonoj 2009, 319 s. (KAVA-PECH připravuje vydání v češtině, vyjde začátkem roku 2018.)

Korženkova, Alexander, *Život Zamenhova. Život, dielo a myšlienky autora esperanta*. Partizánske: Espero 2011, 96 s.

Künzli, Andreas, *L. L. Zamenhof (1859–1917), Esperanto, Hillelismus (Homaranismus) und die „jüdische Frage“ in Ost- und Westeuropa* (Esperanto, hilelismus (homaranismus) a „židovská otázka“ ve východní a západní Evropě). Wiesbaden: Verlag Harrassowitz, Serie Jüdische Kultur (Židovská kultura), svazek 23, 2010, 527 s.

Privat, Edmond, *Vivo de Zamenhof* (Život Zamenhova). Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio 2007 (6. vydání), 171 s.